

MIRZO SALIMBEKNING “TARIXI SALIMIY” ASARI TARIXIY MANBA SIFATIDA

Qurbonov M. D.

Buxoro davlat universiteti
tarixi o‘qituvchisi

ANNOTATSIYA

Ushbu maqolada Mirzo Salimbekning “Tarixi Salimiy” asarining ilmiy ahamiyati, asarning o‘rganilganlik darajasi, asarda tasvirlangan voqealar, muallifning fikr-mulohazalari hamda asarning o‘rganilganlik darajasi o‘z aksini topadi.

Kalit so‘zlar: “Tarixi Salimiy”, qo‘lyozma, amirlik, “yosh buxoroliklar”, mang‘itlar, qushbegi, Ark, devonbegi, manifest, parvonachi, elchilik, yuqori qo‘shbegi, quyi qo‘shbegi.

АННОТАЦИЯ

В данной статье отражена научная значимость «Истории Салимы» Мирзо Салимбака, уровень изученности произведения, события, описанные в произведении, мнения автора и уровень изученности произведения.

Ключевые слова: “История Салимии”, рукопись, эмират, «младобухарцы», мангиты, кушбеги, арк, деванбеги, манифест, парваначи, посольство, верхние кошбеги, нижние кошбеги.

ANNOTATION

In this article, the scientific importance of Mirzo Salimbek's "History of Salimiy", the level of study of the work, the events described in the work, the opinions of the author and the level of study of the work are reflected.

Key words: “History of Salimi”, manuscript, emirate, "young Bukharans", mangits, koshbegi, Ark, devonbegi, manifest, parvanachi, embassy, high koshbegi, lower koshbegi.

KIRISH

Mirzo Salimbekning “Tarixi Salimiy” qo‘lyozmasi asosan Buxoro amirligi tarixining Mang‘itlar sulolasining so‘nggi vakillari hukmronligi davridagi voqealarni o‘z ichiga oladi. Ushbu qo‘lyozmaning ma‘lum qismlari tarjimasini 1966-yilda N.

Norqulov tomonidan yakunlangan. Bu asar uning nomzodlik dissertatsiyasi uchun asosiy manba bo'lib xizmat qilgan va nomzod uni mashhur sharqshunos olim A. K. Arends rahbarligida muvaffaqiyatli himoya qilgan.

Sovet tarixshunosligida Buxoro amirligi tarixiga berilgan baho asosan salbiy edi. Bu davr reaksiya, turg'unlik va tanazzul davri sifatida qaraldi. Bu borada Buxoroning mang'it amirlari hukmronligi davri voqealarini o'rganishda biryoqlamalik hukm surdi. Mirzo Salimbek qo'lyozmasi esa bizga ushbu davr haqida atroflicha bilim bera oladi.

ASOSIY QISM

Mirzo Salimbek umri davomida u yoki bu mansabda bo'lib, har bir badavlat musulmonga yarasha madrasa qurdirib, yer va mol-mulkining bir qismini vaqfga bergan. Qabr va masjidlarni ta'mirlagan, ariqlar qurgan, adabiy faoliyat bilan shug'ullangan va hokazo. Mirzo Salimbekning adabiy merosi ma'lum bir qadriyatga ega. U qator tarixiy, adabiy va diniy asarlar muallifi. Tarixchi olimning asosiy asari "Tarixi Salimiy" – uning xotiralaridir. O'zi ta'kidlanganidek, qo'lyozma faqat bir nusxada mavjud. U Buxoro amirligining keyingi davr tarixiga bag'ishlangan. Mirzo Salimbek o'z asarini 1917-yilda yozishni boshlagan va 1920-yilda tugatgan, buni qo'lyozmaning bir necha joyidagi xronologik sanalar tasdiqlaydi [Мирза Салимбек. Тарих-и Салими (Источник по истории Бухарского эмирата) / Перевод с персидского Н.К.Норкулов. — Ташкент. 2009.С.4].

Mirzo Salimbekning "Tarixi Salimiy" asari muhim tarixiy manba bo'lib, Buxoro amirligida hukmronlik qilgan so'nggi amirlar faoliyati, Buxoro amirligidagi shaharlarning hayoti, moddiy madaniyati, hunarmandchiligi, amirlikning boy tarixi haqida ma'lumotlar berilgan.

«Tarixi Salimiy» muallifi Buxoroning so'nggi amirlari faoliyatiga juda ehtiyotkorona baho beradi. U o'sha davr ruhida Buxoro hukmdorlarini "adolatli va g'olib hukmdor", "xo'jayin", "barcha dindorlar hukmdori" va boshqa ta'riflarni beradi. Salimbek Amir Muzaffarni Chingizxon bilan solishtiradi. U yozadi: "Amir Muzaffar qishda, kuchli ayozda, katta qo'shin bilan Hisorga yo'l oldi. U yerga yetib kelganida shunday qirg'in qildiki, u haqida eshitganlarni hayratda qoldirdi va Chingizxonning to'kkan qonlarini eslatdi, dovdirab qolgan raqiblar hayratdan barmoqlarini tishladilar". Shu bilan birga, Salimbek Rossiya imperiyasi qo'shinlarining Buxoro amirligiga hujumini tasvirlab, amir Muzaffarning "rus qo'shinlari bilan uchrashib, jang qilmay, qochib, Samarqandga qaytib kelganini ham sovuqqonlik bilan qayd etadi. Mirzo Salimbek amirlik muxoliflarini, Shahrisabz va Kitob hukmdorlarining bo'lginchiligini qoralab, ularni "qo'zg'olonchilar" deb ataydi. Salimbek turli yillarda Yakkabog',

Nurota, Boysun, Sherobod, Shahrisabz hokimi bo'lgan. Bu hududlar etnografiyasi, tarixi, qadimiy inshootlari va manzillari haqida muhim ma'lumotlar qoldirdi bu esa XX asr o'rtalarida olib borilgan arxeologik tadqiqotlar uchun asos bo'lib xizmat qildi.

Shuningdek, asarda XIX-asr II yarmi - XX-asr boshlaridagi turli tarixiy, siyosiy jarayonlar ijtimoiy voqealar tasvirlanadi. Bu davrda boshqa buxorolik mualliflar (A. Donish, S. Ayniy, F. Xo'jaev va boshqalar) asarlarida ham, rus diplomatlari, sayohatchilari va harbiylari haqida ma'lumotlar beradilar. Biroq, N. Norqulov ta'kidlaganidek, bir qator faktlarni tasvirlashda S. Ayniy, F. Xo'jayev va boshqa ayrim mahalliy mualliflarning xotiralaridan ko'ra, Salimbek ancha batafsil ma'lumotlar keltiradi.

“Tarixi Salimiy” da Mirzo Salimbek zamondoshlari ijodida uchramaydigan ko'plab ma'lumotlar mavjud. Bu faqat Buxoro amirligining ijtimoiy-iqtisodiy va siyosiy tarixiga oid ma'lumotlar emas, balki tarixiy geografiya, etnografiya va me'morchilik tarixi hamda alohida beklar tarixiga oid ma'lumotlardir. Qo'lyozma muallifi o'zi guvohi bo'lgan davr va voqealarni juda jonli, tushunarli tilda tasvirlab bergan. “Tarixi Salimiy” asarida juda ko'p toponim va gidronimlar yozib qoldirilgan [Бухорий А.Р. Рахимов К. Мирзо Салимбек колдирган мерос // Мозийдан садо, 2006. №. Б.43.].

Amir Said Olimxon o'z xotiralarida bir vaqtlar Salimbek (Mirza Salimbek parvonachi)ni inglizlar bilan muzokaralar olib borish uchun Chorjo'yga jo'natganligi ta'kidlagan [Амир Саййид Олимхон. Бухоро халқининг хасрати тарихи.Т. : Фан, 1991, б.16.].

“Tarixi Salimiy” qo'lyozmasida o'z aksini topgan turli ma'lumotlar va faktlarga tanqidiy yondashish zarurligi shubhasiz. Uning muallifi nafaqat o'zi ko'rganlarini, balki boshqalardan eshitganlarini ham qog'ozga tushirgan (masalan, Nurotani Iskandar Zulqarnayn obod qilgani haqidagi afsona va boshqalar).

“Ma'lumki, O'rta Osiyo xalqlari tarixini o'rganish jarayonida an'anaviy rivoyat manbalari bilan bir qatorda o'tgan tarixiy voqealarning guvohi yoki ishtirokchisi bo'lgan mahalliy mualliflarning turli hujjatlari, xotiralari ham katta yordam beradi. Asar kundalik xarakteriga ega, uning ko'p qismi amir Olimxon saltanati tarixini ko'rsatishga bag'ishlangan. Mirza Salimbek u yoki bu voqeani tasvirlab, unga o'ziga xos tarzda baho beradi, unga munosabat bildiradi. U amir Muzaffar qo'l ostidagi oddiy mirzolikdan tortib, amir Olimxon davrida devonbegi darajasidagi zakotchi boshlig'i martabasigacha bo'lgan xizmat yo'li haqida batafsil hikoya qiladi. Manbani o'rganar ekanmiz, buxorolik amaldorlar vakillaridan birining hayot yo'lini ham bilib olamiz.

Shuningdek, amirlikning hukmron qatlamlari hayoti, Buxoro davlat amaldorlarining iyerarxik mansab pog‘onasidan ko‘tarilishining turli yo‘llari va usullarini qo‘llaganligi tasvirini ko‘ramiz. Bu esa Buxoro amirligida sodir bo‘lgan voqealarni aniq taqdim etish va baholash imkonini beradi. Asar buyurtma asosida, biron bir amirni maqtash maqsadida yozilmagani uchun Salimbekning xotiralarida tarixiy voqealarni ataylab soxtalashtirish alomatlari sezilmaydi. Salimbekning xotiralarida Buxoro amirligining XIX asr oxiri XX asr boshlari tarixiga oid to‘liq bo‘lmagan ma‘lumotlarni asosan faktik materiallar bilan to‘ldirishi bilan qimmatlidir. Bu manba O‘zbekiston Fanlar akademiyasi qo‘lyozma fondida paydo bo‘lgach, olimlarning e‘tiborini tortdi. Uning birinchi ilmiy tavsifini Mirzo Salimbekning tarjimai holi va ijodiy merosiga bag‘ishlangan maqola yozgan A. A. Semenov qilgan. Hozirda ushbu nashr etilmagan maqola A. A. Semenovning Dushanbe shahridagi shaxsiy arxivida “So‘nggi buxorolik tarixchi (Mirza Salimbek)” nomi ostida saqlanmoqda. A.A.Semenov “Tarixi Salimiy” va muallifning shaxsiy xotiralarida asosida o‘z maqolasida uzoq yo‘lni bosib o‘tgan tarixchi olimning hayoti va faoliyatini tasvirlaydi.

Bu maqola, bizningcha, dastlabki loyiha bo‘lgani bois, unda bir qancha kamchiliklar mavjud va Salimbek faoliyatiga biryoqlama baho beriladi. O‘tgan asr 60-yillarda biz o‘rganayotgan manbaning mazmuniga u yoki bu darajada tegishli eslatma va maqolalar chop etildi. L. M. Epifanova undan “O‘rta Osiyoning Rossiyaga qo‘shilishi” asarida manba sifatida foydalangan. A. B. Vildanova o‘z maqolasida “Tarixi Salimiy”ning Buxoro amirligining iqtisodiy va ijtimoiy hayotini o‘rganishdagi ahamiyatini alohida ta’kidlagan [Эпифанова А. М. Рукописные источники по истории Средней Азии периода присоединения ее к России (Бухара). Ташкент, 1965.].

Salimbekning xotiralarida Buxoro amirligining ma‘muriy tuzilishi haqida aniqroq tasavvur beriladi; qator mansab va martabalarining vazifa va vazifalari aniqlangan: qo‘shbegi, amlokdar, zakotchi, mirshab va boshqalar. Ma‘lumki, amirlikda ijro etuvchi hokimiyat oliy qo‘shbegi (“qo‘shbegii bolo”) va quyi qushbegiga tegishli edi. Birinchisi Arkda - amirning qarorgohida yashagan, shuning uchun uni yuqori deb atashgan. Markaziy moliyaviy qismga quyi qo‘shbegilar rahbarlik qilgan va barcha viloyat zakotchilari unga bo‘ysungan. U va uning idorasi Ark etagida joylashgan hovlida joylashgan edi. Shuning uchun uni quyi qo‘shbegi deb atashgan. Fevral inqilobidan so‘ng darhol Buxoroda vujudga kelgan vaziyatni aniq ko‘rsatish uchun Salimbek hikoyasiga shu mavzudagi mavjud adabiyotlar va arxiv hujjatlari asosida bir qancha qo‘shimcha ma‘lumotlarni kiritishni lozim deb bilamiz. Amirlikda ijtimoiy

harakat rivojlanib borgani sari Buxoro jadidlari boshliqlarining nufuzi va ta'siri kuchaydi. Rus siyosiy idorasi xodimlari amirga jadidlar boshliqlariga qarshi kurashda yordam berdilar. Amir ilg'or jarayonlarning va shu nuqtai nazardan, jadidlarning Buxoroda konstitutsiyaviy monarxiya yaratish dasturining murosasiz raqibi edi. U jadidlar bilan muomala qilish imkoniyatini qidirdi. Sababi islohotlar masalasi va Amir elon qilgan manifestdir. Manifestda keltirilgan islohotlar loyihasi Muvaqqat hukumat agenti A. Ya. Miller tomonidan ishlab chiqilgan. Loyihaning matni tashqi ishlar vaziri Milyukov tomonidan tasdiqlash uchun taqdim etilgan va tasdiqlangan Rossiyada fevral inqilobining birinchi kunlaridanoq buxorolik jadidlar tayyorlayotgan namoyishdan xabardor bo'lgan Rossiya siyosiy agentligining agentlari islohotlarni e'lon qilish uchun keng tashviqot kampaniyasini boshlab yubordilar. Manifest e'lon qilingan kuni (1917-yil 7-aprel) jadidlar bularning barchasi faqat ularni hayratga solish uchun qilinganligini bilib oldilar. Mirzo Salimbek Buxoro jadidlarining 1917-yil aprel namoyishlari paytidagi faoliyati haqida batafsil hikoya qiladi. Bu namoyishlar bostirilgach, Yosh buxoroliklar kuchlari yanada kuchaydi. Yosh buxoroliklar yangi kurashga tayyorlanib, qizg'in tashkiliy ishlar boshladilar, shahar bozorlari va amirlik qishloqlarida varaqalar paydo bo'ldi. Targ'ibot ommaviy tus oldi, qo'shinlarga alohida e'tibor qaratildi. Sarbozlar amir qo'shini saflarida xizmat qilishdan bosh torta boshladi va raqiblari tomoniga o'tdi. Yosh buxoroliklar faoliyati o'z samarasini bera boshladi. Sarbozlar va qishloq ahlining qo'zg'olonlari tez-tez uchrab turadi [Садриддин Айний. Бухоро инқилобининг тарихи учун материаллар. Москва, 1926.].

“Tarixi Salimi”da shunday qo'zg'olonlardan biri Shahrizabz va Kitobda Yosh buxoroliklar boshchiligida bo'lib o'tgan haqida batafsil hikoya qilinadi. Qo'zg'olonni bostirish uchun Salimbekning yozishicha, o'zining shafqatsizligi bilan mashhur bo'lgan Nizomiddin Xo'ja Qo'shbegi 50 askar bilan yuborilgan. Boshqa ma'lumotlarga ko'ra, u sarbozlarning katta otryadi bilan kelgan. Qo'zg'olonchilar hokimni lavozimidan chetlashtirishni va mahalliy aholidan boshqasini tayinlashni talab qilishdi.” Qo'shbegi qo'zg'olonchilar talabiga dahshat bilan javob bergan va uning qo'zg'olonchilarga nisbatan ko'rgan choralari go'yoki o'rta asrlardagi “Ispan inkvizitsiyasidan” oshib ketgan. Ammo shunga qaramay qo'shbegi qo'zg'olonchilarning quyidagi talablarini qondirib, qo'zg'olonni bostirishga muvaffaq bo'ldi:

a) hokim Akramxon bilan birga kelgan o'n bir amlokdorni o'z lavozimlaridan chetlatish;

b) shariat belgilagan soliqlardan tashqari, hokimlar o‘ylab topgan barcha to‘lovlarni bekor qilish;

d) aholiga taalluqli barcha masalalarni Shahrisabz viloyatining og‘alig‘i (xalqning saylangan vakili) Abdushukur biy bilan kelishilgan holda hal qilish va uning hayotiga tajovuz qilmaslik.

XULOSA

O‘zbekistonda mustaqillik yillarida o‘zbek xalqining ma’naviy-madaniy merosini tiklash va o‘rganish eng muhim vazifa bo‘ldi. O‘tgan davr mobaynida O‘zbekiston tarixiga oid qator birlamchi manbalarni o‘rganish va ilmiy foydalanishga joriy etish borasida katta ishlar qilindi. Buxoro amirligining 1860-1920 –yillar tarixiga oid bir qancha tarixiy manbalar tadqiq qilinib, ilmiy muomalaga kiritildi. Shunga qaramay, ko‘rsatilgan davrdagi Buxoro amirligi tarixining alohida muammolari asosan o‘rganilmaganligicha qolmoqda. Natijada tarixshunoslikda XIX asr oxiri XX asr boshlaridagi Buxoro amirligi tarixining bir qator masalalari yuzasidan yuzaki xulosalar qayd etilgan.

Xususan, Mirzo Salimbekning “Tarixi Salimiy” asari fors tilidan rus tiliga N.Norqulov tomonidan tarjima qilingan, asarni o‘rganish, uni keng kitobxonlar ommasiga taqdim qilish dolzarb masalalardan biri bo‘lib qolmoqda. Asar bizga XIX asr oxiri XX asr boshlarida yuz bergan ijtimoiy-siyosiy jarayonlarni kengroq o‘rganishimizda ulkan yordam beradi. Shuni ham alohida qayd etish kerakki, xorijda boy tariximiz bizga nisbatan ancha mufassal o‘rganilgan.

Sharqshunoslik instituti qo‘lyozmalar fondida ko‘plab asarlar singari, Mirzo Salimbekning ham juda ko‘plab asarlarini o‘z tadqiqotchilarini kutib turibdi. Ularni o‘rganish, tahlil qilish va keng xalqimizga yetkazish tarixchilarimiz oldida turgan muhim vazifalardan biridir.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO‘YHATI: (REFERENCES)

1. Бухорий А.Р. Рахимов К. Мирзо Салимбек қолдирган мерос // Мозийдан садо, 2006. №. Б.43.].
2. Мирза Салимбек. Тарих-и Салими (Источник по истории Бухарского эмирата) / Перевод с персидского Н.К.Норкулов. — Тошкент. 2009.С.424.
3. Амир Саййид Олимхон. Бухоро халқининг хасрати тарихи.Т . : Фан, 1991, б.16.

4. Епифанова А. М. Рукописные источники по истории Средней Азии периода присоединения ее к России (Бухара). Ташкент, 1965.
5. Садриддин Айний. Бухоро инқилобининг тарихи учун материаллар. Москва, 1926.